

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

**ΤΜΗΜΑ
ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ**

**ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ
«ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΙΙ»**

ΕΞΑΜΗΝΟ: Β΄

Χαράλαμπος Τσέκερης
Διδάσκων

**Αθήνα
2008**

Εισαγωγή στην Κοινωνική Έρευνα II: Θέματα Ποιοτικής Έρευνας

Χαράλαμπος Τσέκερης

Τμήμα Ψυχολογίας Παντείου Πανεπιστημίου

Ακαδημαϊκό Έτος 2007/2008

Η ποιοτική έρευνα στην κοινωνική ψυχολογία αναφέρεται στη *συστηματική αναστοχαστική ερμηνεία μη-αριθμητικών δεδομένων, στο πλαίσιο της διερεύνησης της κοινωνικής συμπεριφοράς των ατόμων*.

Η ποιοτική έρευνα συνδέεται άρρηκτα με συγκεκριμένες παραδοχές που αφορούν τη φύση της (κοινωνικής και ψυχολογικής) πραγματικότητας (*οντολογία*) και τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε να γνωρίσουμε την πραγματικότητα αυτήν (*επιστημολογία*).

Η μεθοδολογία δεν μπορεί ποτέ να είναι ανεξάρτητη από την οντολογία και την επιστημολογία. Τούτο σημαίνει ότι όταν επιλέγουμε μια ποιοτική ερευνητική προσέγγιση (μεθοδολογία), αυτή εμπεριέχει πάντοτε κάποιες βαθύτερες παραδοχές για τη φύση της επιστημονικής γνώσης και για τη φύση της κοινωνικής πραγματικότητας¹: «Όλες οι σύγχρονες επιστημολογικές κατευθύνσεις δέχονται ότι η επιστημονική παρατήρηση και αποτύπωση του πραγματικού συγκροτείται μέσω της θεωρίας και επηρεάζεται από αυτήν» (Ψυχοπαίδης 1996: 545).

Φυσικά, αυτή η άποψη αντιτίθεται στις κυρίαρχες παραδοχές της *παραδοσιακής ψυχολογίας*, η οποία αντλεί από το **θετικισμό** (positivism) και τις μεθόδους των φυσικών επιστημών. Συνήθως, στην παραδοσιακή ψυχολογική θεωρία θεωρείται ότι υπάρχει η επιστημονική μέθοδος, η οποία θεωρείται ότι είναι καθολικά εφαρμόσιμη και ανεξάρτητη από τη θεωρία. Από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί που αντιτάσσονται στο θετικισμό (ως καταλληλότερης επιστημολογίας για την επιστήμη της κοινωνικής ψυχολογίας) υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει μεθοδολογία ανεξάρτητη από την οντολογία και την επιστημολογία και ασκούν οξεία κριτική στην παραδεδεγμένη «ιδεολογία της αναπαράστασης» (Woolgar 2003).

¹ Εξίσου αδιάρρηκτη είναι και η σχέση ανάμεσα στην επιστημολογία, την οντολογία και την ηθικοπρακτική, κατά το «μαγικό τρίγωνο» του Karl Mannheim.

Με άλλα λόγια, υποστηρίζεται ότι τα γεγονότα δεν μιλούν ποτέ από μόνα τους, χωρίς θεωρητικούς εκπροσώπους και γλωσσικές προϋποθέσεις: «Οτιδήποτε λέγεται, λέγεται από κάποιον. Κάθε σκέψη γεννά έναν κόσμο και σαν τέτοια είναι μια ανθρώπινη δράση που πραγματοποιείται από συγκεκριμένο άτομο σε συγκεκριμένο τόπο» (Maturana/Varela 1992: 56). Κάθε παρατήρηση του κόσμου μας είναι αναπόφευκτα διαποτισμένη από τις προϋπάρχουσες παραδοχές μας και, σε σημαντικό βαθμό, καθορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο θα επιλέξουμε να τον εξετάσουμε².

Εδώ, βέβαια, υπεισέρχεται ένα κρίσιμο ερώτημα γύρω από την έννοια της *αντικειμενικότητας* (objectivity) και την πρωταρχική θέση την οποία συνήθως κατέχει στην παραδοσιακή ψυχολογική έρευνα. Οι περιγραφές μας του (κοινωνικού) κόσμου δεν είναι ποτέ απλές αναφορές (ανα-παραστάσεις) απρόσωπων «γεγονότων». Αντίθετα, είναι δομημένες έτσι ώστε να παρουσιάζουμε επιτελεστικά τον εαυτό μας ως ένα συγκεκριμένο τύπο ανθρώπου (που είναι «λογικός», «αμερόληπτος», «ουδέτερος» και «ηθικός»).

Στο σημείο αυτό κρίνεται αναγκαίος ο ορισμός ορισμένων βασικών εννοιών:

1. Κεντρικές επιστημολογικές θέσεις

Η **επιστημολογία**, ως ο παραδοσιακός κλάδος της φιλοσοφίας που αφορά στη θεωρία της γνώσης, το φάσμα της, και την αξιοπιστία και εγκυρότητά της, προσδιορίζεται συνήθως ως προς κάποιες κεντρικές επιστημολογικές θέσεις:

Θετικισμός

Ο *θετικισμός* βασίζεται στη θέση ότι υπάρχει μια διακριτή και απλή αντιστοιχία (correspondence) ανάμεσα στον κόσμο (τα αντικείμενα, τα γεγονότα) και στην αντίληψη και κατανόησή μας. Τούτο σημαίνει ότι υπάρχει μια άμεση αντιστοιχία (ή ισομετρία) ανάμεσα στα αντικείμενα και την αναπαράστασή τους. Ο θετικισμός βασίζεται στην παραδοχή ότι *«ο εξωτερικός κόσμος καθορίζει πλήρως τη μια και μοναδική σωστή οπτική για αυτόν, ανεξαρτήτως της διαδικασίας ή των συνθηκών της*

² Θα πρέπει δηλαδή να παραιτηθούμε οριστικά από τη διαφωτιστική φιλοδοξία να κατακτήσουμε «ένα είδος απόλυτης οπτικής γωνίας» (Bourdieu), μια «θέα από το πουθενά» (Nagel), απαλλαγμένη από κοινωνικές προϋποθέσεις, έμφυλες ανισότητες, ταξικές συσχετίσεις ή χωροχρονικούς προσδιορισμούς. Η γνώση δεν είναι ποτέ αξιακά ουδέτερη, ανιδιοτελής ή «αθώα» (Flax 1992). Εν ολίγοις, ο προοπτικισμός – η ρηξικέλευθη διαπίστωση ότι η γνώση είναι πάντοτε τοποθετημένη και εξαρτώμενη από την προοπτική του γνωρίζοντος υποκειμένου – είναι ουσιαστικά αναπόδραστο.

θέασης» (Kirk & Miller 1986: 14). Κατά τη συμβατική ή «παραδοσιακή» αντίληψη της διανοητικής παραγωγής, η επιστημονική αλήθεια είναι καθολικά έγκυρη και εφαρμόσιμη, και διαθέτει έναν ακλόνητα γραμμικό, προοδευτικό, και δεσμευτικό ή υποχρεωτικό χαρακτήρα (βλ. σχετικά Woolgar 2003). Κανείς δεν δύναται να αποδράσει από αυτή την «υποχρεωτικότητα» διότι, για να επικαλεστούμε τον αφορισμό του Άγγλου συγγραφέα W. Godwin, αποτελεί εγγενή ιδιότητα της Αλήθειας η οικουμενική της διάδοση και η πρόσληψή της από ένα παγκόσμιο ακροατήριο. Τούτο συνεπάγεται την «επιβολή» ολοποιών εννοιολογικών πλαισίων, που συσχετίζονται στενά με την αναζήτηση «θεμελίων», πλήρως επεξεργασμένων ταξινομητικών καταλόγων, «γεωγραφικών χαρτών» ή «καθρεπτών» της κοινωνικής οργάνωσης και εξέλιξης, στη βάση των οποίων μπορούμε, σύμφωνα με τον Auguste Comte, να συνδέσουμε τη γνώση με την πρόβλεψη, την πρόβλεψη με τη δράση (βλ. Comte 1974).

Σήμερα, είναι ευρέως αποδεκτό ότι η παρατήρηση και η περιγραφή είναι αναπόφευκτα επιλεκτικές, και ότι η αντίληψη και η κατανόηση του κοινωνικού κόσμου είναι στην καλύτερη περίπτωση μερική (partial). Η συντριπτική πλειοψηφία των «επαγγελματιών του Λόγου» αναγνωρίζει πια την περατότητα της ανθρώπινης γνώσης (βλ., π.χ., Maturana/Varela 1992) και την αναπόδραστη «πολλαπλότητα των δυνατών θεωρητικών πλαισίων, μεθόδων και αξιολογικών συμπερασμάτων που περιβάλλει κάθε ερευνητικό πρόταγμα» (Outhwaite 1999: 10). Αυτό για το οποίο υπάρχει σημαντική διαφωνία είναι ο βαθμός στον οποίο η κατανόησή μας μπορεί να προσεγγίσει την «αντικειμενική» γνώση, ή την «αλήθεια» για τον κοινωνικό κόσμο. Ανάμεσα στη θέση του «απλοϊκού ρεαλισμού» (naïve realism) και του ακραίου σχετικισμού (extreme relativism), βρίσκουμε θέσεις όπως αυτή του κριτικού ή σχεσιακού ρεαλισμού, όπως επίσης και τις διάφορες εκδοχές του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού (Parker 1998). Οι θέσεις αυτές θεωρήθηκαν αναγκαίες από τη στιγμή που τέθηκαν «σοβαρά προβλήματα αδυναμίας μεταβάσεων από τη μία θεωρία στην άλλη (έλλειψη κοινής μετα-θεωρίας δεδομένου ότι κάθε θεωρία απορροφά τη μετα-θεωρία «της»), αλλά και προβλήματα συγκρότησης ενιαίου αντικειμένου καθώς αυτό διασπάται στις επιμέρους θεωρητικοποιήσεις» (Ψυχοπαίδης 1996: 545).

Εμπειρισμός

Ο (λογικός) *εμπειρισμός* σχετίζεται στενά με το θετικισμό. Βασίζεται στην αρχή ότι η γνώση μας για τον κόσμο πρέπει να προέρχεται από τα δεδομένα της εμπειρίας, ότι η αντίληψή μας, δηλαδή, παρέχει τη βάση για την απόκτηση γνώσης, η οποία απαιτεί τη συστηματική συλλογή και ταξινόμηση των παρατηρήσεών μας (πειράματα). Ο εμπειρισμός (empiricism) ισχυρίζεται ότι η επιστημονική γνώση πρέπει να βασίζεται σε (εμπειρικά) δεδομένα, και όχι απλώς στη θεωρία.

Υποθετικο-επαγωγισμός

Διάφοροι περιορισμοί του θετικισμού οδήγησαν σταδιακά στη διατύπωση εναλλακτικών θεωριών της γνώσης. Μια από τις πιο γνωστές είναι η διατύπωση του υποθετικο-επαγωγισμού από τον Karl Popper, ο οποίος πρότεινε ότι η επιστημονική έρευνα πρέπει να βασίζεται στην επαγωγή και στη διαψευσιμότητα (falsifiability). Με άλλα λόγια, παράγονται υποθέσεις μέσα από τη θεωρία, οι οποίες, στη συνέχεια, εξετάζονται κριτικά με στόχο να διαψευστούν (και όχι να επαληθευτούν).

Κοινωνικός κονστρουξιονισμός

«...περιγραφές και αφηγήσεις κατασκευάζουν τον κόσμο ή τουλάχιστον εκδοχές του κόσμου, ... αυτές οι ίδιες οι περιγραφές ή αφηγήσεις είναι κατασκευασμένες» (Potter 1996)

Ο υποθετικο-επαγωγισμός υπέστη ισχυρή κριτική κατά τις δεκαετίες 1960-1970, καθώς δεν λαμβάνει υπόψη τον ρόλο των ιστορικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων στη γνωστική παραγωγή. Τα βασικά σημεία κριτικής είναι τα εξής:

- (1) Ο υποθετικο-επαγωγισμός δεν διευκολύνει τη δημιουργία νέας θεωρίας.
- (2) Ο υποθετικο-επαγωγισμός είναι ελιτίστικος, καθώς αποκλείει την παραγωγή γνώσης από μη-ειδικούς (κριτική της εμπειρογνωμοσύνης).
- (3) Ο υποθετικο-επαγωγισμός αποτελεί ένα μύθο, κατασκευασμένο εντός των επιστημονικών κοινοτήτων (Kuhn)³.

³ Ο Thomas Kuhn, με το βιβλίο του «Η δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων» κατέδειξε ότι αυτό που θεωρούμε σήμερα «αντικειμενική επιστημονική αλήθεια» δεν είναι παρά ένα σύστημα θεωρήσεων («Παράδειγμα») το οποίο ανέτρεψε ένα προηγούμενο και, αργά ή γρήγορα, θα ανατραπεί από ένα επόμενο. Επίσης, η ιστοριογραφική δοξασία της τελεολογικής ιστορικής εξέλιξης θρυμματίστηκε από την Καλιφορνέζικη σχολή της παγκόσμιας ιστορίας (Goldstone, Pomeranz), αλλά και τα έργα άλλων ερευνητών που αρνήθηκαν την καθορισμένη αφηγηματική αντίληψη της δυτικής νεωτερικότητας (π.χ., Andre Gunder Frank, James Blaut).

Επίσης, σημαντική ώθηση για την κριτική της επιστημονικής μεθόδου προήλθε από τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα της εποχής. Για παράδειγμα, πολλά από τα προβλήματα της παραδοσιακής επιστημολογίας συζητήθηκαν από φεμινίστριες, οι οποίες αμφισβήτησαν την επιστημολογική και μεθοδολογική βάση των «ανδροκεντρικών» κοινωνικών επιστημών. Ο φεμινισμός, περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό κίνημα, επιχείρησε συστηματικά να εντάξει το ιστορικά αγνοημένο πεδίο των υποκειμενικών νοημάτων και των προσωπικών εμπειριών στην κριτική ανάλυση του κοινωνικού κόσμου και, ιδιαίτερα, της «βαθιά έμφυλης» φύσης των κοινωνικών και πολιτισμικών θεσμών. Η ένταξη αυτή είναι μια ιδιαίτερη «κριτική μέθοδος» (MacKinnon 1982) για τη βαθύτερη κατανόηση και την ποιοτική αλλαγή της υφιστάμενης πραγματικότητας. Από το ξεκίνημα της «φεμινιστικής αναγέννησης» (στις δεκαετίες του 60 και του 70), ο ακαδημαϊκός φεμινισμός, ο οποίος αναπτύχθηκε κυρίως εντός του κοινωνιολογικού πεδίου, ενεργοποίησε εκ νέου θεμελιώδη ερωτήματα της κοινωνιολογίας της (επιστημονικής) γνώσης.

Ειδικότερα, ο «φεμινιστικός μεταδομισμός» (feminist post-structuralism), ο οποίος κατ' αρχήν αποποιείται τις ρεαλιστικές έννοιες της «αναπαράστασης» και της «ψευδούς συνειδήσεως», υπογραμμίζει ότι οι (ευρωκεντρικές) κρίσεις περί αλήθειας ή ψεύδους κατασκευάζονται και διαπραγματεύονται επιτελεστικά, εξαιτίας του ότι κατέχουν έναν αναπόφευκτα «πολεμικό» ή «δικανικό» χαρακτήρα και ενημερώνονται κατά τρόπο συγκροτησιακό από ηθικά, πολιτικά και πολιτισμικά ενδιαφέροντα. Επιπροσθέτως, διασύνδεει τη «θηλυκότητα» με εφήμερες κοινωνικές και ερμηνευτικές διαδικασίες και αναζητά «κρυμμένα» νοήματα, προάγοντας την ποιότητα έναντι της ποσότητας, το πολιτισμικό έναντι του φυσικού, τις «σχέσεις» έναντι των «υποστάσεων» (substances), τις γλωσσικές «κατασκευές» έναντι των «ουσιών» (βλ., πχ, Flax 1990, Henwood 1993). Το ούτως λεγόμενο «κοινωνικό κείμενο» (social text) ξανα-γράφεται πλέον από τις φεμινίστριες ερευνήτριες – σε στενή συνεργασία με τα ερευνητικά τους υποκείμενα.

Ο *κοινωνικός κονστρουξιονισμός* αποτελεί μια επιστημολογική θέση ευθέως αντίθετη προς τον θετικισμό, στην οποία τονίζεται το ότι η ανθρώπινη εμπειρία διαμεσολαβείται (συμβολικά) και καθορίζεται ιστορικά, πολιτισμικά και γλωσσικά.

Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός, όσο και η λεγόμενη «στροφή προς τον λόγο» (Harré 1990), αποτελεί μια σημαντική πρόκληση στην παραδοσιακή ψυχολογική θεώρηση και έρευνα. Προσδίδει έμφαση στις πολύπλοκες διαδικασίες συνδιαμόρφωσης του νοήματος μέσα στις καθημερινές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις και μέσω της γλώσσας. Εστιάζει την αναλυτική του προσοχή στο ρόλο της γλώσσας ως μη αναγώγιμου συμβολικού μέσου το οποίο συγχρόνως παράγει και περιορίζει τα νοήματα: αφενός, μας επιτρέπει να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τον κόσμο γύρω μας, να στοχαστούμε και να επιχειρηματολογήσουμε για αυτόν, και αφετέρου μας αποκρύπτει κάποια θέματα, καθιστώντας έτσι πολλές όψεις της πραγματικότητας απρόσιτες στη σκέψη («άσκεπτες» κατά Bourdieu), στο λόγο και την πράξη.

Ο κονστρουξιονισμός περιλαμβάνει κάποιες βασικές παραδοχές (Gergen 1985):

1. Αμφισβητεί ριζικά ό,τι θεωρείται «δεδομένο» και «αυτονόητο» στον κοινωνικό κόσμο.
2. Βλέπει τη γνώση ως ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά τοποθετημένη, αλλά και ως συνυφασμένη με σχέσεις εξουσίας.
3. Υπογραμμίζει ότι η γνώση δεν στηρίζεται στην εμπειρική της εγκυρότητα, αλλά συντηρείται μέσα από πολύπλοκες κοινωνικές διαδικασίες και γλωσσικές πρακτικές, ή «λόγους» (discourses).
4. Οι περιγραφές και οι εξηγήσεις για τα κοινωνικά πράγματα δεν μπορεί ποτέ να είναι ουδέτερες ή απρόσωπες. Αντίθετα, είναι μορφές αντ-αγωνιστικής κοινωνικής δράσης, η οποία κατά τρόπο μη-αποφασίσιμο συντηρεί κάποια μοτίβα (κοσμοθεωρήσεις) και αποκλείει άλλα.

Ο κονστρουξιονισμός αντιλαμβάνεται την επιστημονική έρευνα ως μια ετερογενή κοινωνική πρακτική, η οποία διεξάγεται από ερευνητές που συμμετέχουν ενεργητικά στον κόσμο (τον οποίο ταυτόχρονα περιγράφουν και κατασκευάζουν). Προσδίδει δηλαδή έμφαση στο ρόλο που διαδραματίζει ο ερευνητής στην παραγωγή της γνώσης, την οποία δεν αντιλαμβάνεται ως αντικειμενική και ουδέτερη, αλλά ως μια κοινωνική και πολιτική (σχεσιακή) δραστηριότητα, η οποία συντελείται πάντοτε μέσα σε ένα ιστορικό, πολιτισμικό και πολιτικό πλαίσιο. Συνεπώς, τονίζεται η ανάγκη για αναστοχαστικότητα (reflexivity).

Σε γενικές γραμμές, η έρευνα από την οπτική του κονστρουξιονισμού (social constructionism) αποσκοπεί στο να αμφισβητήσει την καθοσιωμένη ιδέα της αντικειμενικής πραγματικότητας, αναλύοντας τη γλώσσα και αναδεικνύοντας το πώς αυτά στα οποία αναφερόμαστε και αντιλαμβανόμαστε ως «πραγματικότητα» βρίσκονται σε μια συνεχή και αβέβαιη διαδικασία ανα-κατασκευής. Έρευνες από την οπτική του κοινωνικού κονστρουξιονισμού εξετάζουν το περιεχόμενο, την οργάνωση και τη λειτουργία των πάσης φύσεως κειμένων και αποσκοπούν στο να αποδομήσουν τα «δεδομένα», να αποκαλύψουν δηλαδή τους επιτελεστικούς τρόπους με τους οποίους τα «δεδομένα» διατηρούν τη «γεγονότητα» και αληθοφάνειά τους, αλλά και να «φωτίσουν» τις κοινωνικές πρακτικές από τις οποίες αντλούν και στηρίζουν.

2. Επιστημολογία και Μεθοδολογία

Όπως αναφέρθηκε, στην παραδοσιακή ψυχολογική θεωρία θεωρείται ότι υπάρχει μια ενιαία και ολοκρατική επιστημονική μέθοδος, η οποία θεωρείται ότι είναι ανεξάρτητη από τη θεωρία. Από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί που διατυπώνουν την κριτική στο θετικισμό έχουν υποστηρίξει ότι δεν μπορεί να υπάρξει μεθοδολογία ανεξάρτητη από την οντολογία και την επιστημολογία.

Ας σταθούμε σε κάποιους βασικούς ορισμούς:

Μοντέλο ή Παράδειγμα: το γενικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κατανοούμε την πραγματικότητα. Περιλαμβάνει θέματα που κυρίως αφορούν την οντολογία και την επιστημολογία. Παραδείγματα «μοντέλων» στις κοινωνικές επιστήμες είναι ο φονξιοναλισμός (functionalism) που εστιάζει στη λειτουργία των κοινωνικών θεσμών, ο συμπεριφορισμός, η συμβολική αλληλεπίδραση (όπου ο ερευνητής εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο αποδίδουμε συμβολικό νόημα στις διαπροσωπικές σχέσεις και την εμπειρία) και η εθνομεθοδολογία (όπου μελετούμε τους καθημερινούς τρόπους με τους οποίους ανα-δομούνται οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις). Ο όρος «μοντέλο» αντιστοιχεί περίπου σε αυτό που ονομάζεται «Παράδειγμα» (Kuhn 1962).

Έννοια (concept): ιδέες οι οποίες αντλούν από ένα συγκεκριμένο Παράδειγμα. Για παράδειγμα, η έννοια της κοινωνικής λειτουργίας (η οποία αντλεί από το φονξιοναλισμό), η έννοια του ερεθίσματος-αντίδρασης (από το συμπεριφορισμό). Οι

έννοιες είναι πρωταρχικής σημασίας για τον ορισμό και τη διατύπωση του κύριου προβλήματος από το οποίο αφορμάται η έρευνα.

Θεωρία: Η θεωρία συνδυάζει έννοιες προκειμένου να περιγράψει ή να ερμηνεύσει ένα κοινωνικό ή ψυχικό φαινόμενο. Παρέχει ένα γενικό *πλαίσιο* για την (κριτική) κατανόηση του φαινομένου, και μια γενική *βάση* για το πώς μπορούμε να οργανώσουμε αυτό που είναι μέχρι τώρα άγνωστο. Η θεωρία, αν και είναι απαραίτητη για την έρευνα και μπορεί να μεταβληθεί μέσα από αυτήν, είναι σε σημαντικό βαθμό αυτοεκπληρούμενη, εφόσον μάς οδηγεί στο να βλέπουμε τα φαινόμενα με συγκεκριμένους τρόπους. Ως εκ τούτου, οι θεωρίες δεν μπορούν να διαψευστούν αλλά απλώς να θεωρηθούν περισσότερο ή λιγότερο χρήσιμες. Ο Ν. Μουζέλης λ.χ. υποστηρίζει την «ιδέα πως παρόλο που δεν υπάρχουν “σιδηροί νόμοι” του κοινωνικού γίνεσθαι, παρόλο που οι θεωρίες που οι κοινωνικοί επιστήμονες κατασκευάζουν, διαμορφώνουν σ’ ένα βαθμό τα κοινωνικά φαινόμενα, και παρόλο τέλος που είναι οι φορείς δράσης, μέσω της συνεχούς συμβολικής διαντίδρασης, που συγκροτούν, αναπαράγουν και μετασχηματίζουν τον κοινωνικό κόσμο – παρόλα αυτά, η συμβολική κατασκευή που ονομάζουμε κοινωνική πραγματικότητα μπορεί να εξηγηθεί από θεωρίες που είναι λιγότερο ή περισσότερο “σωστές” - δηλαδή που “πλησιάζουν” και εξηγούν κατά νοηματικά ικανοποιητικό τρόπο το κοινωνικό γίνεσθαι και τις γενεσιουργές δομές που βρίσκονται πίσω απ’ αυτό το γίνεσθαι» (Μουζέλης 2001: 92)⁴.

Υπόθεση. Οι υποθέσεις, αντίθετα προς τις τρεις παραπάνω κατηγορίες, μπορούν να ελεγχθούν και να επιβεβαιωθούν ή να διαψευσθούν στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης έρευνας. Στην ποιοτική έρευνα, τις περισσότερες φορές, δεν υπάρχουν ξεκάθαρα προσδιορισμένες υποθέσεις από την αρχή. Οι υποθέσεις συνήθως αναπτύσσονται στις πρώτες φάσεις της έρευνας και αξιολογούνται με όρους εγκυρότητας και αλήθειας.

Μεθοδολογία: αφορά στις στρατηγικές επιλογές που κάνουμε σχετικά με το πώς θα μελετήσουμε το κάθε φαινόμενο. Στις κοινωνικές επιστήμες, η μεθοδολογία μπορεί να οριστεί με περισσότερο ευρύ τρόπο (π.χ. ποσοτική και ποιοτική), ή με λιγότερο

⁴ Η ιδέα αυτή επιτρέπει επίσης τη διατύπωση ενός «μετασχηματιστικού μοντέλου κοινωνικής δράσης» (transformational model of social action) (Bhaskar 1989), το οποίο, σε κάποιο βαθμό, πλησιάζει τη θεωρία της δομοποίησης του A. Giddens.

ευρύ τρόπο (π.χ. ανάλυση κειμένου ή θεμελιωμένη θεωρία). Όπως ακριβώς και η θεωρία, η μεθοδολογία δεν είναι αληθής ή ψευδής, αλλά απλώς περισσότερο ή λιγότερο χρήσιμη και βιώσιμη.

Μέθοδος: αφορά σε συγκεκριμένες ερευνητικές τεχνικές (π.χ. η συμμετοχική παρατήρηση, η συνέντευξη, η μαγνητοσκόπηση). Οι μέθοδοι, επίσης, είναι περισσότερο ή λιγότερο χρήσιμες, ανάλογα με τη θεωρία και τη μεθοδολογία που επιλέγουμε (και δεν μπορούν να θεωρηθούν ψευδείς ή αληθείς).

3. Η κριτική του θετικισμού στην ψυχολογία

Ποιοτική έρευνα και ψυχολογία

Η ποιοτική έρευνα, όπως ήδη αναφέρθηκε, αποτελεί μια συγκεκριμένη προσέγγιση στη γνώση, η οποία ενυπάρχει στο ευρύτερο ρεύμα της κριτικής του θετικισμού (ως καταλληλότερης επιστημολογικής βάσης για τη μελέτη της ανθρώπινης εμπειρίας, δράσης και αλληλεπίδρασης). Η ψυχολογία, γενικά, αντλεί από δύο συγκρουόμενες επιστημολογικές παραδόσεις: τις θετικιστικές προπαροχές των φυσικών επιστημών και την ερμηνευτική παράδοση. Φυσικά, ο θετικισμός αποτελούσε πάντοτε τον ισχυρό πόλο της ακαδημαϊκής ψυχολογίας.

Η *ερμηνευτική* (hermeneutics), ως μια μέθοδος ανάλυσης και ερμηνείας κειμένων, έχει τις ρίζες της στην θεολογία και την ερμηνεία των Γραφών. Αργότερα, η ερμηνευτική εφαρμόστηκε στη μελέτη κειμένων σε ποικίλα επιστημονικά πεδία, όπως η λογοτεχνία, η κοινωνιολογία, η ιστορία και η νομική. Είναι πλέον δημοφιλές το επιχείρημα ότι κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα μπορεί να εκληφθεί σαν ένα κείμενο (και να ερμηνευθεί ως τέτοιο). Τούτο έχει οδηγήσει πολλούς θεωρητικούς στην άποψη ότι η ερμηνευτική αποτελεί μια ενιαία, καθολική μέθοδο για τις κοινωνικές επιστήμες. Για την ερμηνευτική παράδοση, κάθε περιγραφή και ερμηνεία είναι ιστορικά και πολιτισμικά τοποθετημένη. Επομένως, δεν μπορεί να υπάρξει γνώση ανεξάρτητη από το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο παράγεται: «η ιστορικότητα δεν θεωρείται πλέον ένα όριο που η επιστήμη πρέπει να ξεπεράσει, αλλά ένας τρόπος συγκρότησης του Είναι» (Χριστοφόρου 2001: 148). Σε αυτά τα συμφραζόμενα, η ερμηνεία οφείλει να αναφέρεται αυτοσυνειδητά στην παράδοση από την οποία αντλεί, να είναι ευαίσθητη στις πολλαπλές χρήσεις της γλώσσας και να συμβάλλει στη δημιουργική αναθεώρηση της σκέψης και της κατανόησης του

ερευνητή (Gadamer 1975). Ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός (π.χ. Gergen 1985) αντλεί κυρίως από την ερμηνευτική παράδοση.

Η κριτική του θετικισμού συμβαδίζει σχεδόν με την εδραίωσή του ως «ακλόνητης» επιστημολογικής και μεθοδολογικής βάσης της ψυχολογίας. Στα τέλη του 19ου αιώνα, επί παραδείγματι, ο Wilhelm Dilthey υποστήριξε ότι υπάρχει μια σαφής διάκριση μεταξύ φυσικών επιστημών και στις επιστημών του ανθρώπου. Οι («εξηγητικές») φυσικές επιστήμες αναφέρονται σε αντικείμενα τα οποία είναι **εξωτερικά καθορισμένα** και μπορούν να συλληφθούν μέσα στο πλαίσιο ορισμένων αυστηρών γενικεύσεων-νόμων. Αντίθετα, η («ερμηνευτική») κοινωνική έρευνα αναφέρεται σε ανθρώπινους «*δράστες*» (σε «μη-υπολογίσιμες μηχανές» κατά τον Heinz von Foerster, ή «μη-εξακριβώσιμα ζώα» κατά τον Friedrich Nietzsche) οι οποίοι «έχουν γνώμη» σχετικά με (και *συνδιαμορφώνουν*) αυτό που ερευνάται, διατυπώνουν και αναδιατυπώνουν εμπρόθετα νοήματα, και είναι - σε σημαντικό βαθμό - **εσωτερικά παρακινούμενοι**.

Στις δεκαετίες του 1950 και 1960, με τη λεγόμενη «νομοθετική»-«ιδιογραφική» διαμάχη (κατά την οποία υποστηρίχθηκε ότι η «ιδιογραφική» προσέγγιση είναι χρήσιμη και κατάλληλη για τη μελέτη θεμάτων της ψυχολογίας) η κριτική του θετικισμού έγινε εντονότερη. Ο Αμερικανός θεωρητικός της προσωπικότητας Gordon Allport λ.χ. υποστήριξε ότι τα «προσωπικά ντοκουμέντα» (αυτοαναφορές, ημερολόγια, αυτοβιογραφίες, αλληλογραφία κτλ.) είναι πολύτιμο υλικό στην έρευνα της «υποκειμενικής εμπειρίας», αφού η λεγόμενη «πειραματική μέθοδος» δεν καλύπτει επαρκώς τη μελέτη κοινωνικά σημαντικών εμπειριών, όπως είναι η αγάπη, η θρησκευτική πίστη, η φιλοδοξία, και ο φθόνος (Allport 1942).

Στο ίδιο περίπου πνεύμα, θεωρητικοί της ανθρωπιστικής ψυχολογίας, βασιζόμενοι στη **φαινομενολογία** και στον υπαρξισμό, απέρριψαν τον θετικισμό ως κατάλληλη βάση για την κριτική κατανόηση των οντολογικών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης ύπαρξης. Γι' αυτούς, η ψυχολογία θα πρέπει να αφορά στη *φαινομενολογική περιγραφή* και όχι στην ερμηνεία της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Maslow 1966, May 1967). Υποστήριζαν ακόμη ότι ο «αναγωγισμός» (reductionism) που χαρακτηρίζει τη συμβατική θετικιστική έρευνα (μέσα από τον ορισμό και τον έλεγχο μεταβλητών που

θεωρούνταν ότι χαρακτηρίζουν τα ανθρώπινα «υποκείμενα») έχει ως αποτέλεσμα ένα περιορισμένο, μηχανιστικό πρότυπο των ανθρώπινων όντων.

Από τη δεκαετία του 1970, με τη διάδοση του *μεταδομισμού* (post-structuralism)⁵ και τη «στροφή στο λόγο» στις κοινωνικές επιστήμες, ξανασυναντούμε την κριτική του θετικισμού στην ψυχολογία (Harré 1995). Φυσικά, τα διάφορα κοινωνικά/πολιτικά κινήματα της εποχής (όπως λ.χ. ο φεμινισμός) επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό τη ραγδαία ανάπτυξη των ποιοτικών μεθόδων στις κοινωνικές επιστήμες.

4. Το θεωρητικό υπόβαθρο της ποιοτικής έρευνας

Σύμφωνα με το θεωρητικό υπόβαθρο της ποιοτικής έρευνας, κατοικούμε σε έναν κόσμο «σχεσιακό» (προσωπικό και κοινωνικό συγχρόνως), ο οποίος είναι πολύπλοκος και καλειδοσκοπικός (δύναται δηλαδή να ειπωθεί από διαφορετικές οπτικές γωνίες, με διαφορετικούς μεθοδολογικούς τρόπους). Αυτός ο πολυεπίπεδος κόσμος ανα-δομείται διαρκώς μέσα από τη γλώσσα (αφηγήσεις, θεωρίες, συζητήσεις), την «κοινή δράση» (Gergen) και τις συλλογικές μνήμες. Πρωταρχική πηγή νοήματος είναι οι ανθρώπινες σχέσεις μάλλον, παρά ο ατομικός νους. Όπως εύστοχα καταδεικνύει ο κοινωνικός κονστρουξιονισμός του Kenneth Gergen, η γνώση είναι άρρηκτα συνυφασμένη με τη δράση (το πράττειν, την ηθική, την ηθικοπρακτική), τη συλλογικότητα και την κοινωνική συμβίωση και αλληλεπίδραση.

Ο άνθρωπος, σε κάποιο βαθμό, συγκροτεί την ταυτότητά του στην προσπάθεια να κατανοήσει αναστοχαστικά τον εαυτό του, να τον δει «μέσα από τα μάτια του άλλου» (Heinz von Foerster).

⁵ Η έλευση του μεταδομισμού, ο οποίος εστιάζει στη συμβολική διαμεσολάβηση κάθε μορφής εμπειρίας και στον κοινωνικό χαρακτήρα της γνώσης, σηματοδότησε την «αποδόμηση» (Derrida) της δυτικής μεταφυσικής. Τα νοήματα αρχίζουν να αντιμετωπίζουν την ενδιάθετη ευθραυστότητα και αστάθειά τους, να έρχονται σε αντίθεση προς τη «φανερή» θέση των κειμένων. Η ερμηνεία οποιουδήποτε κειμένου είναι ουσιαστικά μη-αποφασίσιμη. Σύμφωνα με τους μεταδομιστικούς όρους, η επιστήμη μεταβάλλεται σε ένα είδος «γραφής» και η επιστημονική γνώση (η οποία παύει να είναι σταθερή, ασφαλής και «αιώνια») υπόκειται σε μια ατέρμονη δυναμική ανα-διαπραγμάτευση και ανα-συγκρότηση, σε έναν συνεχή αγώνα με διακύβευμα το τι (πρέπει να) υπολογίζεται ως αλήθεια, επιχείρημα, απόδειξη, κοκ. Επιπροσθέτως, ο μεταδομισμός κατέστησε αποτελεσματικό τον μεταμοντερνισμό, ο οποίος αμφισβήτησε τις «μεγάλες αφηγήσεις» (Lyotard), τις ολιστικές δηλαδή προσεγγίσεις των κοινωνικών φαινομένων, καθώς και τα μεγάλα οράματα ολικού μετασχηματισμού των κοινωνιών.

Επιπλέον, αναγνωρίζεται ότι η οντολογία, η επιστημολογία και η μεθοδολογία είναι ουσιαστικά αδιαχώριστες, καθώς επίσης και ότι η επιστημονική έρευνα είναι μια επιτελεστική κοινωνική δράση που ακατάπαυτα επινοεί τον εαυτό και το αντικείμενό της.

Στο συγκεκριμένο αυτό, η ψυχολογία δεν είναι μια «θετική» πειραματική επιστήμη που αναζητά καθολικούς νόμους, αλλά μια ερμηνευτική επιστήμη που διερευνά κριτικά το υποκειμενικό και διυποκειμενικό νόημα (Geertz 1973).

5. Ορίζοντας την ποιοτική έρευνα

Σε γενικές γραμμές, η ποιοτική έρευνα περιλαμβάνει μια πολυεπίπεδη κριτική στην παραδοσιακή «θετικιστική» έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες σε διάφορα επίπεδα (επιστημολογικό, μεθοδολογικό, πολιτικό, δεοντολογικό επίπεδο). Μπορούμε λοιπόν να κατανοήσουμε την ποιοτική έρευνα ως έναν χώρο διαλόγου και αντιπαράθεσης στις κοινωνικές επιστήμες (παρά μια συγκεκριμένη, απόλυτα προσδιορίσιμη κοινωνική μεθοδολογία ή φιλοσοφία).

Στην ποιοτική έρευνα, οφείλουμε να αναγνωρίζουμε αυτοαναστοχαστικά ότι «δεν μπορεί να υπάρξει πραγματικότητα χωρίς το υποκείμενο που την παρατηρεί και την περιγράφει. Ο παρατηρητής της εικόνας είναι μέσα στην εικόνα και ως συστατικό μέρος της εικόνας συνδέεται αναπόσπαστα με τα υπόλοιπα συστατικά μέρη αυτής» (Τσιβάκου 1997: 16).

Η λέξη «ποιοτική» (έρευνα), άλλωστε, καταδεικνύει την έμφαση στην **ποιότητα** των υπό ανάλυση οντοτήτων και στα νοήματα τα οποία δεν μπορούν να μελετηθούν πειραματικά (σε συνάρτηση δηλαδή με την ποσότητα, την ένταση, ή τη συχνότητά τους).

Η ποιοτική έρευνα εστιάζει στο **νόημα**, δηλαδή στο πώς οι άνθρωποι κατανοούν τον κόσμο, την εμπειρία και τον εαυτό τους. Οι ερευνητές λοιπόν τείνουν να εστιάζουν στην ποιότητα και την ιδιαίτερη «υφή» της εμπειρίας, παρά να αναζητούν απρόσωπους νόμους αιτίου-αποτελέσματος, ή «μεταβλητές» που στοχεύουν σε σίγουρες «προβλέψεις».

Η έμφαση της ποιοτικής έρευνας τοποθετείται πάνω:

- (α) στην «κοινωνικά κατασκευασμένη» φύση της πραγματικότητας,
- (β) στην κυκλική-διαλεκτική σχέση ανάμεσα στον ερευνητή και σε αυτό το οποίο μελετά,
- (γ) στις ιδιαίτερες καταστασιακές συνθήκες που περιορίζουν ή διευκολύνουν την έρευνα,
- (δ) στην αναπόφευκτη αξιακή φόρτιση κάθε ερευνητικής προσπάθειας,
- (ε) στους σύνθετους τρόπους γέννησης και νοηματοδότησης της κοινωνικής εμπειρίας.

6. Η ανομοιογένεια της ποιοτικής έρευνας

Το να εκλάβουμε την ποιοτική κοινωνική έρευνα ως ένα ομοιογενές πεδίο γνώσης είναι απλοϊκό και απλουστευτικό, καθώς υπάρχουν πολλές ποιοτικές ερευνητικές προσεγγίσεις, οι οποίες έχουν αναπτυχθεί σε διαφορετικές επιστημονικές περιοχές, στηρίζονται σε διαφορετικές επιστημολογικές και φιλοσοφικές βάσεις, και θέτουν ερωτήματα διαφορετικού χαρακτήρα.

Πρόσφατα, έχουν διατυπωθεί διάφορες κατηγοριοποιήσεις των ποιοτικών μεθόδων, σύμφωνα με την ύπαρξη ποικίλων προσεγγίσεων και τις επιστημολογικές τους διαφορές. Οι ποιοτικές μέθοδοι μπορούν να συσχετιστούν με διαφορετικές γραμμές επιστημολογικής σκέψης, αν και συνήθως χρησιμοποιούνται από ερευνητές που αντλούν από τον (ευρέως αποδεκτό) κονστρουκτιβισμό. Ένας τρόπος κατηγοριοποίησής τους αφορά το επιστημολογικό υπόβαθρό τους. Μια τέτοια ταξινόμηση βασίζεται στο ρεαλισμό, στον πλαισιωμένο κονστραξιονισμό και στο ριζικό κονστραξιονισμό (radical constructionism), οι οποίοι σχετίζονται με τις παραδοχές των φυσικών επιστημών, των επιστημών του ανθρώπου και του μεταδομισμού αντίστοιχα (Henwood & Pidgeon 1994).

Ακόμα, οι ποιοτικές μεθοδολογίες μπορούν να διαχωριστούν σύμφωνα με το βαθμό στον οποίο τονίζουν την **αναστοχαστικότητα** και τη σημασία που προσδίδουν στον «επιτελεστικό» (performative) ρόλο της **γλώσσας**. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι ουσιωδώς αλληλένδετα. Η αναστοχαστικότητα αφορά τη στροφή της ερευνητικής ματιάς στην ίδια της διαδικασία της έρευνας, στους τρόπους, δηλαδή, με τους οποίους

η εμπλοκή μας με τη διαδικασία της έρευνας επηρεάζει, επιδρά και τροφοδοτεί την έρευνα.

Αναστοχαστικότητα

Όπως το θέτει ο Barry Gruenberg, οφείλουμε να συνυπολογίσουμε τις κοινωνικές παραμέτρους του έργου μας (Ashmore/Woolgar 1988: 1): «Κάθε δήλωση που υποστηρίζει ότι οι άνθρωποι αναγκαστικά δρουν ή πιστεύουν με ιδιαίτερους τρόπους κάτω από ιδιαίτερες περιστάσεις αναφέρεται τόσο στον κοινωνικό επιστήμονα όσο σε κάθε άλλον».

Οι επιστημονικές αλήθειες δεν είναι απρόσωπες, αμερόληπτες και ουδέτερες. Η σχέση ανάμεσα στο εξηγούν και το εξηγητέο, στην αναπαράσταση και το αναπαριστάμενο αντικείμενο, στον επιστημονικό λόγο και τον πραγματικό κόσμο, ή στη γνώση και τα γεγονότα, είναι ουσιωδώς αμφίδρομη.

Γενικά, η αναστοχαστικότητα αφορά τους πολύπλοκους τρόπους με τους οποίους οι αξίες, οι εμπειρίες, τα ενδιαφέροντα, οι πεποιθήσεις, οι πολιτικές θέσεις μας, οι ευρύτεροι στόχοι μας στη ζωή και οι κοινωνικές μας ταυτότητες συνδιαμορφώνουν την έρευνα⁶. Περιλαμβάνει, επίσης, το πώς η έρευνα μάς επηρέασε και, πιθανόν, μάς άλλαξε ως πρόσωπα και ως ερευνητές, το πώς οι προ-παραδοχές (για τον κόσμο και τη γνώση) στις οποίες βασιστήκαμε κατά τη διαδικασία της έρευνας επηρέασαν επιτελεστικά τα ευρήματα και τον «τύπο» της γνώσης που παράχθηκε⁷.

Ο επιτελεστικός ρόλος της γλώσσας

Η κριτική επίγνωση της γλώσσας (π.χ. Fairclough 1995) είναι ένα μέρος της αναστοχαστικής δραστηριότητας. Οι λέξεις που χρησιμοποιούμε για να περιγράψουμε την εμπειρία μας, την (συν-)κατασκευάζουν. Η γλώσσα έχει μια «φυσική» κατασκευαστική λειτουργία – δηλαδή, δεν αντανakλά απλά την «πραγματικότητα» (σχέση λόγου – πρακτικών εξουσίας/θεσμών). Για παράδειγμα, το πρόταγμα του μεταμοντέρνου φεμινισμού (Weedon) εκλαμβάνει την ανδρική «ταυτότητα» ως ένα ρευστό, εύθραυστο και διαρκώς διαπραγματεύσιμο ενέργημα,

⁶ Βλ. σχετικά την έννοια της «αντι-μεταβίβασης» στο έργο του S. Freud, αλλά και τη μεθοδολογική χρησιμοποίησή της από τον P. Bourdieu.

⁷ Επίσης, η «αναστοχαστικότητα» ως θεωρητική έννοια κατορθώνει να περιγράψει μια ριζικά νέα κοινωνική συνθήκη που αφορά στη βαθιά κρίση των σύγχρονων θεσμών και την έλευση της «κοινωνίας της διακινδύνευσης» (Beck), η αυτο-εικόνα της οποίας δεν συγκροτείται πλέον γύρω από το κύριο σημαίνον «πρόοδος». Ο λόγος της προόδου έχει υποκατασταθεί από τον λόγο της κρίσης και της αβεβαιότητας.

μια επαναλαμβανόμενη «παραστασιακή επιτέλεση» (performance) (Butler), και όχι ως μια «ουσία» (essence) πάγιων και άκαμπτων χαρακτηριστικών γνωρισμάτων, όπως τη θέλει η ουσιοκρατική αντίληψη.

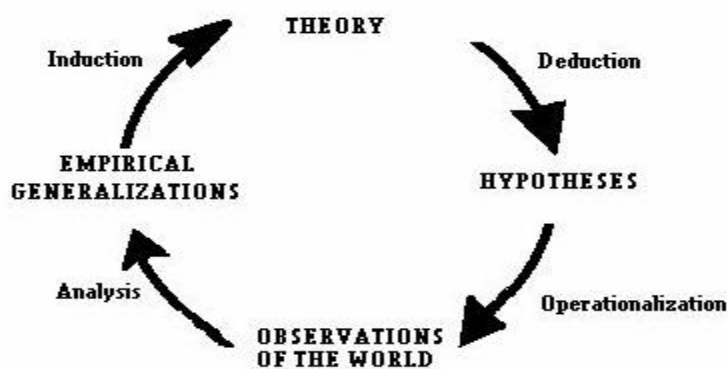
7. Κοινά χαρακτηριστικά των ποιοτικών προσεγγίσεων

Ενώ συχνά εκλαμβάνουμε ως δεδομένη την ποικιλομορφία των ποιοτικών ερευνητικών μεθόδων, διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν ορισμένα κοινά στοιχεία (patterns).

Γενικά, η ποιοτική κοινωνική έρευνα:

- Βασίζεται στον **κονστρουκτιβισμό** και την έννοια του «λόγου». Αποδέχεται, δηλαδή, τον κοινωνικό χαρακτήρα της γνώσης και τη ρηματική συγκρότηση της πραγματικότητας: «Η αλήθεια απαιτεί επικοινωνία, και υπό αυτή την απλή έννοια είναι απέραντα “κοινωνική”» (Heinz von Foerster). Κάθε θεωρία αναπόφευκτα μεταφέρει αξίες και «κατασκευάζει» επιτελεστικά αυτό το οποίο υποτίθεται ότι αντικειμενικά περιγράφει⁸.
- Θεωρεί την επιστήμη ως μια **κοινωνική διαδικασία** που παράγει υποθέσεις εργασίας (παρά αμετάβλητα εμπειρικά δεδομένα).
- Προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην **κατανόηση** (παρά στη μέτρηση και την ποσοτική ανάλυση).
- Χρησιμοποιεί **ποιοτικά δεδομένα**: κείμενα, γραπτά ή προφορικά, και περιέχουσες νόημα ανθρώπινες (παρατηρήσιμες) συμπεριφορές.
- Προτιμά τη γνώση του **συγκεκριμένου και του μερικού** (παρά τη γνώση καθολικών «νόμων» που αγνοούν την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης εμπειρίας).
- Μελετά τα φαινόμενα στο **«φυσικό»** τους πλαίσιο (μη-δομημένη συνέντευξη και παρατήρηση, αντί πειράματος).
- προσπαθεί να καταγραφεί ο κόσμος από την οπτική γωνία των ίδιων των υποκειμένων της έρευνας, στο πλαίσιο ενός **κριτικού αναστοχασμού**.

⁸ Σύμφωνα με τη σύγχρονη κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης, παραδείγματος χάριν, η «αντικειμενικότητα» (ή «σκληρότητα») των επιστημονικών γεγονότων κατασκευάζεται **κοινωνικά** μέσα από ετερόκλητες διαδικασίες διαπραγμάτευσης, αντιδικίας, συναίνεσης κλπ.

	Ποιοτική Προσέγγιση	Άλλες Προσεγγίσεις
1. Οπτική	Ενδογενής αναστοχασμός	Προ-υπάρχουσα θεωρία
2. Επίκεντρο	Πολύπλοκα γεγονότα εντός πλαισίου	Ατομικές μεταβλητές χαρακτηριστικών
3. Σκοποί	Ανάπτυξη ουσιαστικής (substantive) θεωρίας επαγωγικά	Υποθετικο-αφαιρετικός (hypothetico-deductive) έλεγχος της θεωρίας
4. Μέθοδοι	Ανοιχτές (Open-ended)	Δομημένες (Structured)
5. Μορφή δεδομένων	Εκτενή κείμενα και καταγραφές	Προ-κωδικοποιημένα, τυποποιημένα δεδομένα
6. Ανάλυση	Μη-μηχανιστική ταξινόμηση και κωδικοποίηση	Μηχανιστική, στατιστική ανάλυση
7. Διαδικασία	Συλλογή δεδομένων, πολλαπλή ανάλυση και ερμηνεία	Αυστηρή, σταδιακή διαδικασία

Γενικές Διαδικασίες για την υλοποίηση μίας έρευνας

Σχετικό ερώτημα/πρόβλημα

Ανασκόπηση υπάρχουσας θεωρίας και ευρημάτων της έρευνας

Ερευνητική υπόθεση ή οι ερωτήσεις της έρευνας

Προσδιορισμός της καλύτερης μεθοδολογίας και τού σχεδίου της έρευνας

Συλλογή στοιχείων

Ανάλυση και ερμηνεία των στοιχείων

Παρουσίαση των αποτελεσμάτων

Επαλήθευση

Εισαγωγικά κείμενα για την ποιοτική έρευνα (ενδεικτικά)

Banister, P., Burman, E., Parker, I., Taylor, M., & Tindall, C. (1994). *Qualitative methods in psychology: A research guide*. Buckingham: Open University Press.

Bryman, A. (1988) *Quantity and quality in social research*. London: Unwin Hyman

Denzin, N.K., & Lincoln Y.S. (2001). (Eds.). *Handbook of qualitative research* (2nd Ed.). London: Sage.

Smith, J. A., Harré, R., & Langenhove, van L. (1995). (Eds.) *Rethinking psychology*. London: Sage.

Smith, J. A., Harré, R., & Langenhove, van L. (1995). (Eds.) *Rethinking methods in psychology*. London: Sage

Willig, C. (2001). *Introducing qualitative research in psychology: Adventures in theory and method*. Buckingham: Open University Press.

Θέματα επιστημολογίας

Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism*. London: Routledge.

Orford, J. (1995). Qualitative research for applied psychologists. *Clinical Psychology Forum*, 75, 19-26.

Henwood, K.L. & Pidgeon, N.F. (1992). Qualitative research and psychological theorizing. *British Journal of Psychology*, 83, 97-111.

Henwood, K.L. & Pidgeon, N.F. (1994). Beyond the qualitative paradigm: a framework for introducing diversity within qualitative psychology. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 4, 225-238.

Θέματα εφαρμογής της ποιοτικής έρευνας

Elliot, R., Fischer, C.T., & Rennie, D.L. (1999). Evolving guidelines for publication of qualitative research studies in psychology and related fields. *British Journal of Psychology*, 38, 215-229.

Lincoln, Y. (1995). Emerging criteria for quality in qualitative and interpretative research. *Qualitative Inquiry*, 1, 275-289.

Reicher, S. (2000). Against methodolatry: Some comments on Elliott, Fischer, and Rennie. *British Journal of Clinical Psychology*, 39, 1-6.

Stiles, W.B. (1993) Quality control in qualitative research. *Clinical Psychology Review*, 13, 593-618.

Ανάλυση λόγου

Edwards, D., & Potter, J. (1992). *Discursive Psychology*. London: Sage.

Gergen, K. J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40, 266-275.

Harper, D. J. (1995). Discourse analysis and 'mental health'. *Journal of Mental Health*, 4, 347-357.

Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.

Wetherell, M., Taylor, S., & Yates, S. (2001). (Eds.) *Discourse theory and practice: a reader*. London: Sage.

Wetherell, M., Taylor, S., & Yates, S. (2001). (Eds.) *Discourse as data*. London: Sage.

Ορίζοντας την Αναστοχαστική Έρευνα

Ο αφετηριακός θετικιστικός εξοβελισμός του γνωρίζοντος υποκειμένου από τη «νόμιμη» ψυχολογική έρευνα υπήρξε ίσως απαραίτητος για τη θριαμβευτική είσοδο της ψυχολογίας στη «mainstream» επιστήμη. Ως εκ τούτου, η διερεύνηση του «υποκειμένου» τοποθετήθηκε συστηματικά σε εξω-επιστημονικές περιοχές: «στην Εκκλησία για τους "ταπεινούς και καταφρονημένους", στις μετανεωτερικές αφηγήσεις για τους πιο μορφωμένους, στην "εσωτερική φιλοσοφία", στους "οδηγούς αυτοβοήθειας" για τα μεσαία στρώματα και στις ψυχαναλυτικές θεραπείες για τους οικονομικά ευκατάστατους. Ο περιορισμός και εγκλωβισμός του "υποκειμενικού", του "προσωπικού", στα εν λόγω πεδία λειτουργεί ως ιδιότυπη "φυγή" από την "σκληρή", αδυσώπητη, "απρόσωπη" κοινωνική πραγματικότητα και παρουσιάζεται ως de facto αναγνώριση ως "φυσικού" γεγονότος της αδυναμίας των επιμέρους ατόμων να αλλάξουν τη ζωή τους και την κοινωνία στην οποία ζουν» (Δαφέρμος/Μαρβάκης 2005).

Ωστόσο, η κοινωνικοεπιστημονική αναλυτική προσοχή σταδιακά προσανατολίστηκε και προς τον ίδιο τον ερευνητή και την αναπόφευκτη κινητοποίηση των προσωπικών του βιωμάτων και αξιών μέσα στην ερευνητική διαδικασία. Η «περιγραφή» δεν είναι πότε επαρκής εφόσον «τα εμπειρικά δεδομένα είναι αποτελέσματα ερμηνείας» (Alvesson/Sköldberg: 2000: 5). Επίσης, ο προσανατολισμός αυτός αφορούσε και στη «σχεσιακή» διάσταση της έρευνας. Όπως επισημαίνει ο Brian Fay (1996: 241): «Είμαστε τα πρόσωπα που είμαστε χάριν των σχέσεών μας με τους άλλους: πράγματι, κάθε προσωπική ταυτότητα είναι ουσιαδώς διαλογική στον χαρακτήρα της. Δεν υπάρχει αυτο-κατανόηση χωρίς ετερο-κατανόηση, και η έκταση της αυτεπίγνωσής μας είναι περιορισμένη από την έκταση της γνώσης μας για τους άλλους. Το να αναγνωρίζουμε τους άλλους ως διαφορετικούς προϋποθέτει ότι επίσης αναγνωρίζουμε τις ομοιότητές μας». Το «γεγονός» της συν-εργασιακής διαμόρφωσης (ή «κατασκευής») της προσωπικής ταυτότητας «επιτρέπει στον εαυτό να διασπάσει την αυτοαναφορά του και να διανοιχτεί στην ετερότητα» (Τσιβάκου 1997: 39).

Τα κύρια «αναστοχαστικά χαρακτηριστικά» της ποιοτικής έρευνας, σύμφωνα με τη *Sociologia Riflessiva* του A. Melucci (Besozzi 1999: 322-323), είναι τα εξής:

- Η κεντρικότητα της γλώσσας και των γλωσσικών πρακτικών (discourses), διότι δεν μπορεί να υπάρξει επιστημονική γνώση χωρίς τη διαμεσολάβηση της (πάντοτε «τοποθετημένης») γλώσσας.
- Ο επαναπροσδιορισμός της σχέσης παρατηρητή-παρατηρουμένου. Η αντίθεση μεταξύ παρατηρητή και ερευνητικού πεδίου έχει αντικατασταθεί από τον «παρατηρητή-μέσα-στο-πεδίο». Ο ρόλος του ερευνητή και η σύνδεση παρατηρητή-ερευνητικού αντικειμένου είναι πλέον ένα κρίσιμο σημείο για τις μεταθεωρήσεις πάνω στο status της κοινωνικής έρευνας.
- Νέες μορφές παρουσίασης των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Τα αποτελέσματα έχουν πια χάσει τον σαφή χαρακτήρα τους και η παρουσίασή τους είναι από μόνη της μια αφηγηματική πρακτική η οποία δεν είναι «αντικειμενική». Κάθε ερευνητικό αποτέλεσμα διαθέτει μια συγκεκριμένη ρητορική μορφή και εκφράζεται σύμφωνα με έναν από τους πολλούς δυνατούς κώδικες.
- Η αλλαγή στην έννοια της επιστημονικής γνώσης. Κάθε ερμηνεία καθίσταται αβέβαιη και αναγνωρίζεται η ύπαρξη ενός «διπλού ερμηνευτικού κύκλου», ενός «λόγου των λόγων»: οι ερευνητές προτείνουν ερμηνείες των τρόπων με τους οποίους οι ίδιοι οι κοινωνικοί δράστες επιχειρούν να σημασιοδοτήσουν τις δικές τους πράξεις. Πάνω απ' όλα, υπάρχει μια προσπάθεια ανακάλυψης των αρχών της ερμηνείας.

Χωρίς αμφιβολία, ο «διπλός ερμηνευτικός κύκλος» του Melucci είναι κοντά στην ιδέα της «αυτο-κοινωνιοαναλυτικής» (με την έννοια του P. Bourdieu) αναστοχαστικότητας. Στην ίδια γραμμή, στο «περί αναστοχασμού» δοκίμιό της, η Χρύση Ιγγλέση (2001)⁹ συνδέει τον «αναστοχασμό» με ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες: Η αμφισβήτηση των εγκατεστημένων κοινωνικών ιεραρχιών (εκ μέρους των ποικίλων αντιεξουσιαστικών κοινωνικών κινημάτων του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα) «μεταφράστηκε» επιστημολογικά σε αμφισβήτηση του ορθολογικού ζεύγους ερευνητή-ερευνητικού αντικειμένου «το οποίο απέδιδε υπεροχή στον πρώτο, περιορίζοντας σημαντικά το ρόλο του δεύτερου σε παθητικό δεκτή περιορισμένης εμβέλειας» (Ιγγλέση 2001: 16). Εδώ, ό,τι τελικά στρέφεται

⁹ Μέσα στην ελληνική βιβλιογραφία, το έργο που επιμελήθηκε η Χρύση Ιγγλέση αποτελεί μια από τις ελάχιστες προσπάθειες προαγωγής του «αναστοχασμού» σε αυτόνομο αντικείμενο κοινωνιολογικής και κοινωνιοψυχολογικής μελέτης.

πάνω (ή ενάντια) στον εαυτό του είναι η *επιστημονική έρευνα*, η οποία παραδοσιακά αξιώνει την «αντικειμενικότητα» και την «εγκυρότητα» της από τη σκοπιά ενός δήθεν ουδέτερου, αποστασιοποιημένου ερευνητή, φενακίζοντας την κοινωνική/πολιτισμική, πολιτική, υποκειμενική και διυποκειμενική ή σχεσιακή συγκρότησή της. Ο «αναστοχασμός» παρουσιάζεται ως μια ευεργετική «μεθοδολογία» που παρέχεται και κατευθύνεται από την (ή ως ένα συγκεκριμένο επιστημικό «προνόμιο» που ανήκει κυρίως στην) φεμινίστρια ερευνήτρια.

Ειδικότερα, η Ιγγλέση περιορίζει τη συζήτηση για τον αναστοχασμό σε δύο εξίσου *ενδο-ερευνητικές* (συμπληρωματικές) «διαστάσεις» ή «κατευθύνσεις» (Ιγγλέση 2001: 17-18)¹⁰:

1. Στη διάσταση της «αυτο-γνωσίας», στην οποία η εξιχνίαση των προσωπικών συγκινησιακών στιγμών του ερευνητή ως «δρώντος-υποκειμένου» («στιγμές αμηχανίας, ευχαρίστησης, θυμού ή άμεσης επαφής») αξιοποιείται για την άντληση και τον εμπλουτισμό της γνώσης¹¹.
2. Στη διάσταση της «διυποκειμενικότητας», στην οποία η ερευνητική σχέση ορίζεται ως «σχέση αμοιβαιότητας». Η γνώση για την υπό μελέτη πραγματικότητα δεν μπορεί παρά να είναι πάντοτε «καταστατικά διαμεσολαβημένη» από τη στενή αλληλεπίδραση μεταξύ του ερευνητή και των «υποκειμένων της έρευνας». Οι συγκινήσεις και τα συναισθήματα που προκύπτουν κατά τη διάρκεια αυτής της «αλληλεπίδρασης» (ή «συνάντησης-σχέσης») είναι «υλικό» το οποίο ο ερευνητής «οφείλει να εξιχνιάσει και να αξιοποιήσει», οφείλει δηλ. να *ενσωματώσει* στην επιστημονική του ανάλυση για να αυξήσει την «αυστηρότητα» και την αξιοπιστία της¹².

Αυτή η στροφή στην «ερευνητική σχέση» αδιαμφισβήτητα διαθέτει μια αυτόνομη «αξία» και μια αυτόνομη πορεία στην επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών.

¹⁰ Βλ. επίσης Alvesson/Skoldberg 2000: 248, Barry/Britten/Barber/Bradley/Stevenson 1999, Ahern 1999.

¹¹ Υπό αυτούς τους όρους, τα εύστοχα ερευνητικά ερωτήματα πηγάζουν αναστοχαστικά από «τις αξίες, τα πάθη, και τις προκαταλήψεις μας» (Marecek/Fine/Kidder 1997: 634).

¹² Για παρόμοιες αναστοχαστικές προτάσεις, βλ. ενδεικτικά Gergen/Gergen 1991, Marshall 1986, Bartunek/Louis 1996. Ο αναστοχασμός εδώ αναφέρεται κυρίως στη διεύρυνση της *επιστημονικής* κατανόησης και στην τεκμηρίωση και ανάπτυξη της ίδιας της (φεμινιστικής) ερευνητικής διαδικασίας.

Αφορά σε μια σειρά από φιλοσοφικές συζητήσεις που έχουν να κάνουν με τη διάκριση των επιστημών σε φυσικές και πολιτιστικές ή «πνευματικές» (Dilthey)¹³. Οι («εξηγητικές») φυσικές επιστήμες αναφέρονται σε αντικείμενα τα οποία είναι *εξωτερικά καθορισμένα* και μπορούν να συλληφθούν μέσα στο πλαίσιο ορισμένων αυστηρών γενικεύσεων-νόμων. Αντίθετα, η («ερμηνευτική») κοινωνική έρευνα αναφέρεται σε ανθρώπινους «δράστες» (σε «μη-υπολογίσιμες μηχανές» κατά τον Heinz von Foerster, ή «μη-εξακριβώσιμα ζώα» κατά τον Friedrich Nietzsche) οι οποίοι «έχουν γνώμη» σχετικά με (και συνδιαμορφώνουν) αυτό που ερευνάται, διατυπώνουν και αναδιατυπώνουν εμπρόθετα νοήματα, και είναι - σε σημαντικό βαθμό - *εσωτερικά παρακινούμενοι*¹⁴. Αυτό είναι και το βασικό δίδαγμα του ερμηνευτικού εγχειρήματος (Bernstein 1983, Outhwaite 1987) και των εξελίξεων στις μετα-θετικιστικές φιλοσοφίες της επιστήμης (Giddens 1977, Hiley/Bohman/Schusterman 1991, Bohman 1991)¹⁵.

Η «αναστοχαστική συνείδηση» αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα και των κοινωνικών ερευνητών και των ατόμων των οποίων οι πράξεις καθίστανται ως το «αντικείμενο» της έρευνας. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, οι σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ερευνητών και των αντικειμένων της μελέτης τους είναι (αντίθετα προς τις σχέσεις των φυσικών επιστημόνων με τα αντικείμενά τους) σχέσεις διαδρασιακές, «μη-τεχνολογικές» (Giddens 1984), ή «διαλογικές» (αντι-μονολογικές) (Apel 1967,

¹³ Για τον Dilthey, στις πνευματικές επιστήμες, η ερευνητική διαδικασία επιτρέπει να προσεγγισθεί αντί του όλου το άτομο «ως φορέας βιωμάτων, των οποίων η κατανόηση θα πρέπει να ανακατασκευασθεί προκειμένου να γίνουν προσιτές στον επιστήμονα οι κοινωνικές σχέσεις στις οποίες το άτομο εμπλέκεται» (Ψυχοπαίδης 1996: 550). Εξίσου κεντρική είναι η έμφαση που προσδίδεται στον «ατομικό δρώντα» και στο «υποκειμενικό νόημα» από τον μεθοδολογικό ατομισμό του Max Weber (1996). Στο έργο του Weber, άλλωστε, διακρίνεται από πολλούς μελετητές η αφετηρία του κοινωνιολογικού προβλήματος της αναστοχαστικότητας, το οποίο, στη συνέχεια, μετασχηματίστηκε από τη φαινομενολογία και την εθνομεθοδολογία, και επεξεργάστηκε βαθύτερα από τη γλωσσική στροφή της ερμηνευτικής και της ύστερης φιλοσοφίας του L. Wittgenstein (Bonner 2001).

¹⁴ Για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Bent Flyvbjerg: «στην κοινωνική επιστήμη, το αντικείμενο είναι ένα υποκείμενο» (2001: 32). Αντιτιθέμενος στις ορθολογικές-αναλυτικές παραδόσεις της κοινωνικής επιστήμης (θετικισμός, λειτουργισμός, δομισμός, νοησιарχία, και νεο-θετικισμός), ο Flyvbjerg ισχυρίζεται ότι αυτή η επιστήμη δεν θα μπορούσε ποτέ να είναι «επιστημονική» (με τη φυσικοεπιστημονική σημασία του όρου), διότι η ανθρώπινη συμπεριφορά είναι υπερβολικά πολύπλοκη για να μειωθεί σε ένα σταθερό σύνολο κανόνων (2001: 49). Η συν-ύπαρξη «κανόνων» (τάξης) και «αταξίας» στην καθημερινή ζωή απαιτεί εξειδικευμένες ερευνητικές μεθόδους (*μη-ανταγωνιστικές προς τις φυσικές επιστήμες*) για την κατανόηση του όλου φάσματος της ανθρώπινης δραστηριότητας (human activity).

¹⁵ Ο όρος «μετα-θετικιστική φιλοσοφία της επιστήμης» (post-positivist philosophy of science) περιήλθε σε κοινή χρήση για να περιγράψει τις ποικίλες προεκτάσεις και συνέπειες του έργου των Popper, Kuhn, Lakatos, Laudan, κ.α. Για μια γενική συζήτηση γύρω από το συγκεκριμένο θέμα, βλ. ενδεικτικά Klee 1997.

Habermas 1972). Σύμφωνα με τη λογική της νεοκαντιανής και ιστορικής φιλοσοφίας, οι κοινωνικές επιστήμες, οι οποίες αποστασιοποιούνται από τον χώρο των φυσικών επιστημών βάσει του αντικειμένου, των μεθόδων και της εννοιακής τους οργάνωσης, προσδιορίζονται από το ότι (Κουζέλης 1996: 13-14):

- «εμπεριέχουν στοιχεία πρακτικού λόγου – συνδέονται δηλαδή με ζητήματα ηθικής, αλλά και πολιτικής και επομένως με τον προσανατολισμό αν όχι και τη γένεση της πράξης»,
- «θέτουν ζητήματα ανθρώπινων αξιών», και
- «εγείρουν προβλήματα νοήματος».

Πέρα από τη συζήτηση γύρω από τον διαχωρισμό κοινωνικών/φυσικών επιστημών¹⁶, η ιδέα του «ερευνητή-εν-σχέσει» (Ιγγλέση 2001) τροφοδοτήθηκε και από ένα γενικότερο φιλοσοφικό ενδιαφέρον για τη διυποκειμενικότητα και τις διαπροσωπικές σχέσεις, το οποίο εναντιώθηκε άμεσα στον ατομικισμό και τη νοησιарχία που κυριάρχησε στη Δυτική σκέψη από τον Descartes, τον Kant, και τον Διαφωτισμό. Αυτό το «ενδιαφέρον» διαδηλώθηκε (ή υποδηλώθηκε) με διαφορετικούς τρόπους και σε διαφορετικές πειθαρχίες, από την υπαρξιακή φιλοσοφία του S. Kierkegaard και τη φιλοσοφική κοινωνιολογία του M. Buber μέχρι την κοινωνική φιλοσοφία των M. Bakhtin και V. Volosinov, από τη φιλοσοφική-κοινωνική ψυχολογία του G. H. Mead¹⁷, την ανθρωπιστική ψυχολογία του C. Rogers και τη ριζοσπαστική (αντι-)ψυχιατρική του R. D. Laing μέχρι τη γλωσσολογία του F. Jacques και τη «διαλογική φιλοσοφία» του Ch. Taylor¹⁸.

¹⁶ Αυτή η πολύπλοκη φιλοσοφική-κοινωνιολογική «συζήτηση» ασφαλώς δεν θα μπορούσε να αποσυνδεθεί από τη μελέτη της σχέσης «κατασκευή του κοινωνιολογικού»/«κατασκευή του κοινωνικού» (δύο επίπεδα ανάλυσης που συχνά συμφύρονται, άλλοτε εν τοις πράγμασι κι άλλοτε σκοπίμως, όπως λ.χ. στην περίπτωση της «διπλής ερμηνευτικής» του A. Giddens [1984]), επιστήμη/κοινή συνείδηση, έννοιες/πρακτικές (και άλλα θεμελιώδη ζητήματα της «αναστοχαστικότητας»).

¹⁷ Σύμφωνα με τον Mead, η αναστοχαστικότητα του υποκειμένου πάνω στον ίδιο τον εαυτό του είναι βασική σε δύο επίπεδα: καταρχήν η πράξη της στοχοποίησης, βγάζει το γεγονός από το πλαίσιο του (setting), δηλαδή το θέτει σε απόσταση (to hold in apart) ή, με την ορολογία του Mead, το μετατρέπει σε αντικείμενο. Με αυτό τον τρόπο όλες οι πράξεις των υποκειμένων αποκτούν ένα νόημα στο βαθμό της σημαντικότητας που έχουν για τους στόχους που έχουν τεθεί. Κατά δεύτερο λόγο, η δράση του υποκειμένου δεν είναι ένα ξέσπασμα (release), αλλά το αποτέλεσμα μιας νοητικά κατασκευασμένης και επεξεργασμένης δράσης (βλ. Κατριβέσης 2004).

¹⁸ Ο ίδιος όρος («διαλογική φιλοσοφία») θα μπορούσε ακόμη να αποδοθεί και σε έργα Αμερικανών (π.χ., Dewey, James) και Γερμανών φιλοσόφων (π.χ., Rozenzweig, Rosenstock-Huussy).

Ωστόσο, για να επιστρέψουμε στις φεμινιστικές αναζητήσεις, οι φεμινίστριες ερευνήτριες, παρά τις διαρκείς αναφορές τους στις έννοιες της «διυποκειμενικότητας» (intersubjectivity) και της «σχεσιακότητας» (relationality), οι οποίες πράγματι σηματοδοτούν περισσότερο «συνεργασιακές» (collaborative) διαδικασίες κατασκευής γνώσης (Williams 1993) και υπογραμμίζουν τις «αμοιβαίες υποχρεώσεις» (mutual obligations) (Wolf 1992) και την αμοιβαία γνωστική συνεισφορά ερευνητή και υποκειμένων της έρευνας (Bradley 1995, Hall/Gallery 2001)¹⁹, δεν κατορθώνουν να συλλάβουν *συνολικά* το πρόβλημα της «αναστοχαστικότητας», στο βαθμό που αυτό το «πρόβλημα» αντιμετωπίζεται κατ' απόλυτη αποκλειστικότητα σε σχέση με *επιστημονικές* τεχνικές, πρωτοβουλίες ή επιλογές, και με ιδιότητες που οι ίδιες (οι φεμινίστριες ερευνήτριες) κατέχουν ή επινοούν²⁰. Με άλλα λόγια, οι παραπάνω «έννοιες» εμφανίζονται συνήθως ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα μιας μάλλον «συμβατικής» αναστοχαστικότητας-μέσα-στην-έρευνα παρά μιας «ουσιώδους» αναστοχαστικότητας-μέσα-στην-κοινωνία (Garfinkel).

Κύρια Κείμενα:

Ιγγλέση, Χ. (2001) «Μέθοδοι και Υποκειμενικότητες», στο Χ. Ιγγλέση (επιμ.) *Ο αναστοχασμός στη φεμινιστική έρευνα*. Οδυσσέας.

Tsekeris, Ch. and Katrivesis, N. (2007) “Reflexivity and Modesty: towards an ethics of knowledge”, *darkmatter Journal* [Online], 2 Sep 07. Available online at:

<http://www.darkmatter101.org/site/2007/09/02/reflexivity-and-modesty-towards-an-ethics-of-knowledge/>

¹⁹ Η «αμοιβαιότητα» στις υποχρεώσεις και τις γνωστικές εισφορές συνεπάγεται αυτόματα αλλαγές και στην επιστημονική (τεχνική) ορολογία: οι «πληροφορητές» μετατρέπονται σε «συνομιλητές» ή «συνεργάτες», και τα «δεδομένα» (data) σε «υλικό», «συμπαγωγή νοήματος», ή «κατασκευή» (Ιγγλέση 2001: 79).

²⁰ Όσον αφορά στις φεμινιστικές αναστοχαστικές συζητήσεις, η αναλυτική προσοχή θα πρέπει ίσως να επικεντρώνεται τόσο στην επίκληση «επινοημένων ιδιοτήτων» (ο εκφετιχισμός της επιστημονικής μεθόδου) όσο και στην επίκληση «δοσμένων ιδιοτήτων» (ο εκφετιχισμός της «περιθωριακής οπτικής»), όπως λ.χ. συμβαίνει στην περίπτωση της Sandra Harding.

Ανάλυση Λόγου

«η σημειωτική μάς λέγει πράγματα που ήδη γνωρίζουμε σε μια γλώσσα που δεν θα καταλάβουμε ποτέ» (Paddy Whannel)

«η γλώσσα είναι το ερμηνευτικό σύστημα όλων των άλλων συστημάτων, λεκτικών και εξωλεκτικών» (Emile Benveniste)

Θεωρητικό Υπόβαθρο: Η Ανάλυση Λόγου εμπνέεται κυρίως από τη θεωρία των ομιλιακών ενεργημάτων (speech act theory) του J. Austin, την εθνομεθοδολογία (ethnomethodology) του H. Garfinkel και τη σημειωτική (semiotics). Η σημειωτική, ή «επιστήμη των σημείων» (C. W. Morris), συνίσταται σε δύο αποκλίνουσες παραδόσεις. Η πρώτη προέρχεται από τις εργασίες των Roland Barthes, Claude Levi-Strauss, Julia Kristeva και Jean Baudrillard, οι οποίες εντάσσονται στη σημειολογική παράδοση του Ferdinand de Saussure (δομική γλωσσολογία)²¹. Η δεύτερη προέρχεται από τις εργασίες των Charles W. Morris, Ivor A. Richards, Charles K. Ogden και Thomas Sebeok, ακολουθώντας λίγο-πολύ τη σημειωτική παράδοση του Charles Sanders Pierce (πραγματισμός). Ο κύριος σημειωτιστής που προσπάθησε να συνθέσει αυτές τις δύο παραδόσεις είναι ο Umberto Eco. Ειδικότερα, ο Eco χρησιμοποίησε τον όρο «σημείωση» (Pierce) προκειμένου να καταδείξει την πολύπλοκη διαδικασία μέσω της οποίας ένας πολιτισμός παράγει σημεία (signs) και προσδίδει νόημα σ' αυτά.

Τα τελευταία χρόνια παρατηρείται ένα διαρκώς αυξημένο «αντι-ουσιοκρατικό» ενδιαφέρον για τα ζητήματα της μεθοδολογίας/επιστημολογίας της επιστημονικής έρευνας και ιδιαίτερα όσον αφορά στις επικεντρωμένες στη γλώσσα ποιοτικές μεθόδους (qualitative methods). Κατευθυντήριο νήμα των μεθόδων αυτών είναι η κοινή παραδοχή ότι η γλώσσα μπορεί και πρέπει να μελετηθεί αυτόνομα και συστηματικά ως «κοινωνική πρακτική» (social practice) που σιωπηλά υπαγορεύει, απαγορεύει, διατάσσει, διαμορφώνει και νομιμοποιεί τις σχέσεις των ανθρώπων με τον εαυτό τους και τον κοινωνικό τους περίγυρο, κατά τρόπο ενεργητικό ή

²¹ Στο βιβλίο *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας* (1915), ο Saussure διακρίνει ανάμεσα στη γλώσσα (*langue*) και την ομιλία (*parole*), ανάμεσα δηλαδή στο σύστημα κανόνων και συμβάσεων που προϋπάρχει των ατομικών χρηστών (και είναι λίγο-πολύ ανεξάρτητο από αυτούς) και τη χρήση της γλώσσας σε συγκεκριμένες περιστάσεις.

«επιτελεστικό» (performative). Πρόκειται για τον λεγόμενο ακτιβιστικό ή λειτουργικό προσανατολισμό (action/function orientation) της γλώσσας: «Πάσης φύσεως κείμενα κατασκευάζουν τον κόσμο μας» (Rosalind Gill).

Προσεγγίζουμε έτσι τη γλώσσα και τα κάθε είδους κείμενα ως μορφές λόγου/discourse που βοηθούν επιτελεστικά στο να δημιουργηθούν και να αναπαράχθούν «περιέχουσες νόημα» (meaningful) σχέσεις, ταυτότητες και συστήματα «γνώσης/εξουσίας» (Michel Foucault), μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικά πλαίσια²². Τούτο βέβαια προϋποθέτει μια άγρυπνη κριτική και ερμηνευτική «μετα-θεωρητική» στάση ως προς την «πραγματική» (actual) **χρήση** της γλώσσας σε διάφορες κοινωνικές περιστάσεις, κατά το πνεύμα της Νιτσεϊκής κριτικής και της γλωσσικής φιλοσοφίας του ύστερου Wittgenstein.

Σύμφωνα λοιπόν με τις θεωρίες/μεθόδους ανάλυσης λόγου, η επιστήμη δεν αποτελεί ένα απλό άθροισμα «απρόσωπων» και «αντικειμενικών» στρατηγικών για την ουδέτερη «αναπαράσταση», ή εικονική επανάληψη, του εσωτερικού κόσμου των ανθρώπων και του εξωτερικού κόσμου των αντικειμένων, αλλά ένα συνεκτικά δομημένο σύστημα κοινωνικών πρακτικών, οι οποίες κατά τρόπο «αγωνιστικό» (Foucault) συγκροτούν και αναπαράγουν γνωστικά αντικείμενα (Mulkay and Gilbert 1985). Επομένως, εφόσον κάθε γνώση παράγεται μέσα από τις κοινωνικά διαμορφωμένες πρακτικές και τους «κοινωνικά διαθέσιμους» λόγους, τότε κάθε επιστημονική/ερευνητική δράση θα πρέπει αναστοχαστικά να υποβάλλεται σε εξέταση, σε σχέση με τις προϋποθέσεις (παραδοχές;) και τις πρακτικές της.

Ο ερευνητής λόγου οφείλει να εξετάζει αυτοκριτικά τους ιδιαίτερους τρόπους με τους οποίους οι πρακτικές του αναφορικά με το σχεδιασμό της έρευνας και τη συλλογή και ανάλυση δεδομένων συν-υποστασιοποιούν ένα συγκεκριμένο τύπο γνώσης (Burman

²² Η έννοια του λόγου (γλώσσα + κοινωνικές πρακτικές) έχει βοηθήσει αποφασιστικά στο να ξεπεραστούν καίρια μεθοδολογικά και θεωρητικά διαζεύγματα, όπως μεθοδολογικός ολισμός/ατομισμός, γνώση/εμπειρία, δομή/δράση, αντικειμενισμός/υποκειμενισμός κ.ά. Φυσικά, η ισχυρή σύνδεση του λόγου με την εξουσιαστικά έμφορτη υλική πραγματικότητα και τους κοινωνικούς θεσμούς/πρακτικές διαφοροποιεί ριζικά την «ανάλυση λόγου» από άλλες γλωσσικές μεθόδους, όπως λ.χ. η «αφηγηματική ανάλυση» (narrative analysis), ενώ η φανερή και σταθερή έμφαση στην «ποιοτική» διάσταση τη διακρίνει σαφώς από την «ανάλυση περιεχομένου» (content analysis). Επιπροσθέτως, η «**κριτική ανάλυση λόγου**» (critical discourse analysis) προσφέρει τη μεθοδολογική βάση για τη μελέτη της ιδεολογίας εντός του πεδίου των ψυχολογικών σπουδών. Στην κατεύθυνση αυτή, ο Norman Fairclough (1998) διακρίνει τρεις βαθμίδες ανάλυσης του λόγου: την περιγραφή, την ερμηνεία και την (κριτική) εξήγηση.

1992). Θα πρέπει επίσης να αποκτά μια έλλογη συναίσθηση των ιστορικών συγκυριών που διαμόρφωσαν το συγκεκριμένο επιστημονικό/ερευνητικό «παράδειγμα» που χρησιμοποιεί, καθώς και τις ποικίλες συνέπειες του συγκεκριμένου παραδείγματος για τον τύπο γνώσης που μπορεί να παραχθεί. Τέλος, θα πρέπει να εξετάζει την ιδιαίτερη σχέση της γνώσης που παράγει η συγκεκριμένη έρευνα με το ευρύτερο πεδίο της επιστημονικής γνώσης, όσον αφορά το υπό μελέτη αντικείμενο και τις συνέπειες που η γνώση αυτή μπορεί να έχει για τα ατομικά ή συλλογικά υποκείμενα της έρευνας (Parker 1994).

Ως ερευνητές (και ταυτόχρονα «κοινωνικοί δράστες», όπως το θέτει ο Alvin Gouldner), μέσα από τις πρακτικές μας, διαμορφώνουμε συγκεκριμένα είδη γνώσης και επιδρούμε αποφασιστικά στο ερευνητικό υλικό σε κάθε φάση της διαδικασίας (στη διατύπωση του ερευνητικού ερωτήματος, στην επιλογή της μεθοδολογίας, στο σχεδιασμό της έρευνας, στη συλλογή των διαφόρων δεδομένων και την ανάλυσή τους). Το γεγονός αυτό επιβάλλει την αναστοχαστική ανα-γνώριση της αναπόδραστα συγκροτητικής παρουσίας του επιστήμονα από το ξεκίνημα της έρευνας μέχρι τη συγγραφή και την παρουσίασή της.

Φυσικά, ας έχουμε πάντοτε υπόψη μας ότι οι ερωτήσεις μας «προσκαλούν» συγκεκριμένα είδη απαντήσεων και συγκεκριμένα είδη στάσεων-τοποθετήσεων, καθιστώντας τα ερευνητικά υποκείμενα όσο και εμάς τους ίδιους γλωσσικά αντικείμενα/υποκείμενα. Εφόσον η επιτελεστική δύναμη της γλώσσας εξαρτάται όχι μόνον από την εσωτερική της γραμματική αλλά, όπως καταδεικνύει ο Pierre Bourdieu, και από τη θεσμική θέση του ομιλητή, οφείλουμε να συνυπολογίσουμε την τάση του επιστημονικού/ερευνητικού λόγου να «ορίζει καταστάσεις» και να «θεσπίζει πραγματικότητες». Κοντολογίς, δεν υπάρχει «αθώα γλώσσα» ή «αθώα γνώση» (Jane Flax).

Στο πλαίσιο της πρακτικής άσκησης της ανάλυσης λόγου, δύο κεντρικά θέματα είναι:

α) τα *ερμηνευτικά συμφραζόμενα* (contexts) του λόγου, τα οποία αναφέρονται κυρίως στην κοινωνική περίσταση και την πολιτισμική πραγματικότητα στην οποία τοποθετείται ένας συγκεκριμένος λόγος (π.χ. οι σχέσεις εξουσίας ως προς τη φυλή/εθνότητα ή το φύλο) και

β) η *ρητορική οργάνωση* του λόγου, η οποία αφορά στην ιδιαίτερη διάρθρωση (articulation) των επιχειρημάτων που, διαμέσου κεντρικών «δυαδικών αντιθέσεων» (binary oppositions) και διαφορετικών αναλυτικών επιπέδων, οργανώνουν ένα κείμενο ως «σημασιοδοτικό σύστημα» (signifying system) και συμβάλλουν έντεχνα στην ενίσχυση συγκεκριμένων ισχυρισμών ή αξιώσεων αλήθειας (truth claims)²³, ενώ ταυτόχρονα αντικρούουν αντίθετες (ανεπιθύμητες) απόψεις και πιθανές διαψεύσεις. Πρόκειται για την «αποκάλυψη» των στοιχείων «συνέχειας» (consistency) και «απόκλισης» ή «ποικιλίας» (variation) μιας επιχειρηματολογίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι πολιτικοί διάλογοι/συνεντεύξεις (debates), η αλληλεπίδραση γιατρού-ασθενή, τα ειδησεογραφικά δελτία και άλλες ραδιοτηλεοπτικές εκπομπές, τα κάθε είδους διαφημιστικά κείμενα, ή η υπεράσπιση ενός κατηγορουμένου στη δικαστική αίθουσα.

Η ανάλυση λόγου αποτελεί μια αμφίδρομη διαδικασία ανάμεσα στο ειδικό και το γενικό, μια διαδικασία δηλαδή που συνδέει σε μια οργανική ολότητα (α) τη λεπτομερή, κριτική μεθοδολογική εξέταση λέξεων και προτάσεων, πάνω στον «παραδειγματικό» και το «συνταγματικό» άξονα, και (2) μια γενική θεωρία της κοινωνίας, του πολιτισμού, της εξουσίας και της υποκειμενικότητας.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

Billig, M. (1991) *Ideology and Opinions*. London: Sage.

McNamee, S., & Gergen, K.J. (1992). (Eds.) *Therapy as social construction*. London: Sage.

Potter, J., & Wetherell, M. (1987). *Discourse and social psychology: Beyond attitudes and behaviour*. London: Sage.

Woolgar, S. (2003) *Επιστήμη*. Κάτοπτρο, Κεφ. 5.

Γ. Αλεξιάς (2001) «Η κοινωνική κατασκευή της ιατρικής εξουσίας στις ΜΕΘ» *Δοκίμες* 9-10: 193-210.

²³ Η ενίσχυση αυτή εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη μετάδοση της αίσθησης της «εξωτερικότητας» (out-there-ness) των αντικειμένων μιας περιγραφής, αλλά και της «φυσικότητας» της πλοκής της. Ο «γεγονοτικός» (factual) χαρακτήρας μιας επιστημονικής οπτικής, όπως λ.χ. υποστηρίζει η θεωρία του δικτύου συντελεστών (actor-network theory), είναι ευθέως ανάλογος της ποιότητας της εσωτερικής της συγκρότησης. Οι επιδράσεις του στρουκτουραλισμού είναι – και εδώ – ολοφάνερες.

Επίμετρο: Κριτικός Επιτελεστικισμός

Η (αυτο)ενσωμάτωσή μας στον «παραγωγικό» ερμηνευτικό κύκλο θα πρέπει απαραίτητα να αναγνωρίζει την πραγματικότητα ως μη αυθύπαρκτη, ως «σχεσιακό φαινόμενο» (Law/Urry 2003, Pels 2002)²⁴. Δεν θα πρέπει δηλαδή να οδηγεί στην απορρόφηση της οντολογίας από την επιστημολογία (Kant), στην εξαφάνιση των «πολύπλοκων» (κατά τον N. Luhmann) κοινωνικών φαινομένων μέσα στα «εξιδανικευμένα αντικείμενα» των διανοητικών μας μοντέλων (Harris 1996), και στην κατάργηση των «καθολικών ανθρωπίνων χαρακτηριστικών» (Sayer 1997, Nussbaum 1992). Με άλλα λόγια, στο παραπάνω «σχεσιοκρατικό» πλαίσιο, η συνεπής-προς-το-γνωστικοπολιτικό-της-κριτήριο κοινωνική έρευνα και θεωρία ούτε καθιστά τις κοινωνικές πραγματικότητες «λιγότερο πραγματικές» (Law/Urry 2003: 5)²⁵ ούτε διστάζει να χαρακτηρίσει τις μεθόδους της ως «επιτελεστικές» (Denzin 2003), ή τη γλώσσα που χρησιμοποιεί ως μια *δύναμη συγκρότησης διαφορών* (βλ. Τσιβάκου 1997), μέσω της οποίας «μπορούμε να χτίσουμε αλλά και να γκρεμίσουμε νοήματα, να συνδεθούμε αλλά και να αποκοπούμε συναισθηματικά από τους άλλους ανθρώπους ... Με τη γλώσσα μπορούμε να κινήσουμε και να παρακινήσουμε άλλους ανθρώπους να πράξουν ή να παραλείψουν και ανάλογα με το πώς τη χρησιμοποιούμε μπορούμε να γίνουμε αίτιοι καλών ή κακών πράξεων, θετικών ή αρνητικών γεγονότων. Η γλώσσα μπορεί να είναι λοιπόν το τσιμέντο αλλά και η πυρίτιδα του κόσμου» (Παπαγεωργίου 2003). Σε μια **κριτική-επιτελεστικιστική** προοπτική, το «ερώτημα της αναστοχαστικότητας» είναι ουσιαστικά *«ένα ερώτημα σχετικά με το πόσο μακριά πρέπει να πάμε»* (Outhwaite 1999: 20). Οφείλουμε δηλαδή να καταναλώνουμε με μεγάλη προσοχή τα – επιστημολογικώς υγιεινά – «μήλα» της ριζικής αναστοχαστικότητας (με την έννοια της «μετα-εμπειριοκρατικής συνείδησης» της «κειμενικότητας», της θεωρησιακής/γλωσσικής εξάρτησης της επιστημονικής παρατήρησης, της «τοπικότητας» της κριτικής, κοκ²⁶), ούτως ώστε να αποφύγουμε τον επικίνδυνο «στομαχόπονο» του α-πολιτικού, ναρκισσιστικού «παραλυτικού σκεπτικισμού» (Outhwaite 1999: 20).

²⁴ Σύμφωνα με τους Law και Urry (2003: 5), η πραγματικότητα «παράγεται και σταθεροποιείται στην διαντίδραση που είναι ταυτόχρονα υλική και κοινωνική».

²⁵ «Δεν είμαστε ελεύθεροι να ερμηνεύουμε την πραγματικότητα απλώς όπως μας αρέσει, αυτό είναι μέρος του νοήματος της λέξης “πραγματικότητα”» (Hammersley/Gomm 1997: 2).

²⁶ Μια τέτοια «συνείδηση» μπορεί να ανιχνευθεί εναργέστερα στον («μεταμοντέρνο») τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται ο όρος «αναστοχαστικότητα» από την κοινωνιολογία της επιστημονικής γνώσης, τον μετα-στρουκτουραλισμό, και την κοινωνιολογική θεωρία των αυτοποιητικών συστημάτων.